

قفقاز به اعتبار موقعیت جغرافیایی خود جایگاهی راهبردی در سیاست کشورهای این منطقه دارد. وجود اقوام متفاوت و متعدد در دوره طولانی از حیات این منطقه خمیرمایه تدوین «تاریخ» پیچیده، متناقض و بعضاً متضاد کشورها و ملت‌های این منطقه شده است. پس از فروپاشی شوروی و تشکیل دولتهای ملی جدید در قفقاز و برپایی نهضتهای قومی همچون قره‌باغ، آبخاز، لزگی، چچن و ... نیاز به هویت‌سازی در این منطقه موجب توجه بیشتر به تاریخ قفقاز شده است. تفاوت زبانها، تنوع منابع، تقابل منافع و تلاش برای برجسته نمودن جایگاه هر یک از اقوام ساکن قفقاز موجب شکل‌گیری تفاسیر پیچیده‌تری از تاریخ این منطقه شده است. اینک بیم آن می‌رود «تاریخ تجزیه شده منطقه قفقاز» به دستاویزی علیه دوستی و حسن همجواری مبدل گردد. اهمیتی که آموزش تاریخ در شکل‌دهی افکار عمومی یک کشور نسبت به سایر کشورها و به‌ویژه همسایگان دارد، جایگاه گفتمان پیرامون تاریخ را در تقویت صلح و ثبات پایدار در منطقه‌ای متشنج همچون قفقاز آشکار می‌سازد. به این دلایل توجه به تاریخ منطقه قفقاز از ضروریات همکاری منطقه‌ای محسوب می‌گردد. آگاهی از نحوه تعامل مورخین کشورهای جدید قفقاز با تاریخ این منطقه و نحوه استخراج «تاریخ مستقل خود» از دل «تاریخ مشترک» بر لزوم برگزاری دیدارهای مستمر علمی دوجانبه و چندجانبه بین خبرگان تاریخ منطقه صحنه می‌گذارد.

همایش «محدودیت و جابجایی اقوام در قفقاز» در تاریخ ۴ و ۵ خردادماه ۱۳۸۲ با همکاری اداره کل اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه و پژوهشکده مطالعات اجتماعی آمستردام هلند در تهران برگزار شد. در این همایش چهار میهمان

از جمهوری آذربایجان، سه میهمان از جمهوری ارمنستان و بیش از چهل نفر از پژوهشگران ایرانی علاقمند به مسایل قفقاز حضور یافتند. در مجموع یک سده وضعیت مهاجران ایرانی در قفقاز در فاصله زمانی ۱۹۵۰-۱۸۵۰ م و همچنین سرکوب اقوام ساکن قفقاز در دوره استالین بررسی شد. در جلسه افتتاحیه آقای دکتر نظرآهاری، مدیرکل اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه برگزاری این همایش را نتیجه همکاری معاونت پژوهش وزارت امور خارجه و پژوهشکده اعلام و به وجود اسناد فراوان و قابل استفاده در وزارت امور خارجه جهت تدوین تاریخ قفقاز اشاره نمودند. آقای اتابکی، معاون بخش خاورمیانه پژوهشکده اشاره نمودند که بررسی علل اجتماعی فـرروپاشی شوروی به عنوان پروژه‌های کلان در دستور کار پژوهشکده قرار دارد که بررسی اختناق و جابجایی اقوام در قفقاز بخشی از این پروژه می باشد. این سومین نشست مربوط به قفقاز است. نشستهای قبلی در باکو و تفریس برگزار شده است. طی دو روز همایش چهار جلسه به ترتیب به ریاست آقای حسین شجاعی رئیس اداره آرشیو وزارت امور خارجه، آقای اتابکی، آقای دکتر نظرآهاری و آقای دکتر شعبانی استاد دانشگاه شهید بهشتی برگزار شد. جمعاً ۱۴ مقاله قرائت و یک فیلم در ارتباط با موضوع سمینار به نمایش درآمد. زبان سمینار فارسی و روسی و ترجمه همزمان بود.

در بررسی علل سرکوب اقوام و مهاجران در قفقاز دکتر الدار اسماعیل اف به موضوع سوءظن و بی اعتمادی مقامات شوروی به اقوام غیر روس اشاره نمود. آقای دکتر جمیل حسنی مشکل کلیدی جامعه کنونی را انتقال از تفکر توتالیتار به تفکر دموکراتیک عنوان کرد. وی در مقاله خود با اشاره به این که در زمان شوروی پان ترکیست و پان اسلامیست به عنوان اتهامی برای سرکوب مردم مورد استفاده قرار می گرفته، تأکید نمود که اتحاد شوروی با توهم توطئه با مردم خود مقابله می کرده خانم سولماز رستموا (توحیدی) در مقاله خود ضمن کنکاش عالمانه شمار ایرانیان در قفقاز در سالهای ۱۹۲۰ الی ۱۹۴۰ م به اسناد مدارک موجود در آرشیوها به بیان شوربختی مهاجران ایرانی در شوروی پرداختند. آقای میرزایف از رادیو و تلویزیون جمهوری آذربایجان با ارائه فیلمی نحوه تبلیغات دوره استالین را به شمار گذارند. از جمهوری آذربایجان مقاله ای نیز در غیاب نویسنده آن آقای جعفرلی قرائت شد که موضوع سرکوب زنان در تصفیه های استالینی را مورد توجه قرار داده بود. در مجموع پژوهشگران جمهوری آذربایجان

سعی نمودند تا رشد جریان عقل‌گرا در میان مورخین این کشور (در مقابل جریان غالب احساس‌گرا) را اثبات نمایند. آنها صراحتاً خواستار بازنگری در مناسبات مورخین دو کشور و توجه بیشتر مورخین ایرانی به دیدگاه‌های مورخین قفقاز بودند.

دکتر آرمناک مانوکیان از وزارت امنیت ارمنستان موضوع سرکوب جمعیت روستایی ارمنستان در سالهای دهه ۱۹۳۰ و تأثیر آن بر مناسبات اجتماعی و اقتصادی ارمنستان ارائه نمود. آقایان دکتر ویراییان و آساطوریان نیز نمونه‌هایی از سرکوب و جابجایی جمعیت ارمنی در دوره استالین را در گزارش‌های خود مورد توجه قرار دادند. در مجموع هیأت جمهوری ارمنستان در محدوده موضوع همایش به وضعیت ارمنه قفقاز پرداخته بودند. آقای دکتر اتابکی، در مقاله خود به استناد اسناد آرشیوهای ایران، ارمنستان، آذربایجان و روسیه به دلایل مهاجرت فرودستان ایرانی به قفقاز در نیمه دوم قرن نوزدهم پرداخته و ابعاد گوناگون این مهاجرت‌ها را تحلیل نمودند. آقای اتابکی وضعیت مهاجران ایرانی در مقایسه با سایر مهاجران قفقاز را بدتر عنوان کردند و اظهار داشتند که کارگران ایرانی در قفقاز شهروند درجه دو به‌شمار می‌رفتند. دیگر محققان ایرانی در این همایش مقالاتی به شرح ذیل قرائت نمودند؛

- علیرضا بیکدلی، مهاجرت ایرانیان به قفقاز در اواخر قرن ۱۹ میلادی و اوایل قرن ۲۰ از نگاه اسناد وزارت امور خارجه.

- رضا آذری، مسأله پناهندگان دانشناک در ایران و تأثیر آن بر مناسبات ایران و شوروی.

- رحیم رئیس‌نیا، مدرسه اتحاد ایرانیان باکو و تأثیر آن بر شکل‌گیری گرایش‌های سیاسی در میان ایرانی‌ها.

- محمدحسین خسروپناه، کارنامه و زمانه ایرانیان قفقاز (انجمن‌های خیریه و مدارس ایرانی در قفقاز).

- حسین احمدی، بازگشت مهاجران ایرانی از شوروی بعد از غائله آذربایجان

- کاوه بیات، ارزیابی همایش محدودیت و جابجایی اقوام در قفقاز.

نمایشگاه اسناد تاریخی مهاجران ایرانی در قفقاز

به ابتکار اداره کل اسناد وزارت امور خارجه به مناسبت برگزاری همایش محدودیت و

جایجایی اقوام در قفقاز، نمایشگاهی از اسناد تاریخی ایرانیان در قفقاز از تاریخ ۴ الی ۸ خرداد در محل نمایشگاه مرکز اسناد وزارت خارجه برگزار گردید. اسناد این نمایشگاه از سه مجموعه سند موجود در مرکز اسناد وزارت امور خارجه به شرح ذیل انتخاب شده بود.

- گزارشات وزارت امور خارجه و نمایندگی‌های ایران در پترزبورگ و قفقاز در مورد اتباع ایرانی در سالهای حوالی ۱۹۰۰ م.

- پرونده‌های درخواست بازگشت ایرانیان ساکن شوروی.

- اسناد ملکی ایرانیان در قفقاز (عمدتاً بادکوبه) که در خلال سالهای دهه ۱۹۲۰ مجبور به ترک محل اقامت خود شده و دارایی آنها از سوی دولت وقت شوروی به یغما برده شده است. از آنجا که مفهوم مهاجرت ایرانیان به قفقاز بعد از جدایی این منطقه از ایران شکل گرفته نمایشگاه با نسخه‌ای از معاهده ترکمانچای آغاز می‌شد. گزارش مشیرالملک وزیر مختار ایران در پترزبورگ در مورد تردد سالانه ۲۵ هزار ایرانی به قفقاز، مکاتبات ژاندارمری بادکوبه با قونسول ایران در مورد اقداماتی که برای کنترل تردد غیرمجاز صورت گرفته، نمونه‌هایی از درخواستهای ایرانیان برای بازگشت، اسناد ملکی ایرانیان در بادکوبه، سند مسجد ایرانی‌ها در بادکوبه، پرونده‌های ایرانیان ساکن شوروی، کتابهایی که در مورد زندگی مهاجران ایرانی در شوروی نوشته و در ایران چاپ شده برخی از اشیای امانتی که ایرانیان قفقاز به نمایندگی‌های وقت ایران سپرده و به هر دلیل موفق به اخذ آن نشده‌اند در این نمایشگاه به نمایش درآمد.

جناب آقای معیری در مراسم افتتاح این نمایشگاه با قدردانی از همکاری‌های علمی فی مابین کشورهای همجوار گفتند «امروز در قفقاز شاهد توسعه کشورهای مستقل هستیم که در طی فراز و نشیب تاریخ با ما سرنوشتی مشترک داشته‌اند جای بسی خوشحالی است که اندیشمندان این کشورها به منظور تبیین تاریخ منطقه راه همکاری متقابل و مشارکت علمی را برگزیده‌اند». ایشان افزودند: در راستای سیاست حسن همجواری و گفتگو و تنش‌زدایی آمادگی داریم تا همکاری‌های علمی و پژوهشی با کشورهای قفقاز را در زمینه‌های گوناگون از جمله تاریخ منطقه گسترش دهیم. ما امیدواریم خاطرات شیرین گذشته منبع تحکیم مناسبات آینده ما و خاطرات تلخ گذشته تجربه‌ای برای حفاظت از مبانی دوستی و همسایگی فی مابین باشد».

اداره کل اسناد و خدمات پژوهشی